

## **Η δυναμική του διαχωρισμού : Κρίσεις, μεταβάσεις και προσωπική ανάπτυξη**

**Pierre Tap<sup>1</sup>**

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την ομάδα JEFET και τον καθηγητή Richard Cloutier για την πρόσκληση να συμμετάσχω στο συνέδριό σας με θέμα *"Γονικός χωρισμός: Για ποιον τα οφέλη, για ποιον οι απώλειες;"*. Πρέπει να διευκρινίσω ότι δεν είμαι, επαγγελματικά, ειδικός σε θέματα διαζυγίου ή χωρισμού. Από την άλλη πλευρά, όμως, είμαι πολύ προσωπικά εμπλεκόμενος με το θέμα, καθώς έχω χωρίσει για περισσότερα από δεκατρία χρόνια, σε ηλικία 51 ετών, όταν τα τρία παιδιά μας ήταν μεταξύ 25 και 30 ετών.

Πιθανώς θα μπορούσε κανείς να βρει πολλά παραδείγματα αυτών των παράδοξων καταστάσεων. Ένας συνάδελφός μου μου είπε ότι μετά τον δεύτερο γάμο του, η πρώην σύζυγός του παντρεύτηκε τον πρώην σύζυγο της δεύτερης συζύγου του. Τα δύο ζευγάρια είναι πολύ καλοί φίλοι και τα πάνε μια χαρά! Όμως παραμένει αλήθεια, όπως μας υπενθυμίζουν οι Cloutier, Filion και Timmermans<sup>2</sup>, ότι ο χωρισμός και το διαζύγιο συχνά προκαλούν σοβαρές δυσκολίες για τα μέλη του γονικού ζευγαριού καθώς και (ή κυρίως;) για τα παιδιά.

Θα το αφήσω σε αυτό όσον αφορά τις εμπιστευτικές πληροφορίες, περιοριζόμενος σε αυτές που είναι χρήσιμες για τον σκοπό μου.

### **Οι δυσκολίες που προκαλεί ο χωρισμός και το διαζύγιο**

---

<sup>1</sup> Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Τουλούζης Le Mirail, διευθυντής του Εργαστηρίου Κοινωνικής Ψυχολογίας της Ανάπτυξης και της Υγείας (PSDS).

<sup>2</sup> Cloutier, R., Filion L. & Timmermans, H. (2001) *Les parents se séparent. Pour mieux vivre la crise et aider son enfant*. Hôpital Sainte-Justine, Πανεπιστήμιο του Μόντρεαλ.

Διάβασα με μεγάλο ενδιαφέρον το φυλλάδιο που δημοσίευσε η *Communication-Québec* (το Υπουργείο σας για τις σχέσεις με τους πολίτες και τη μετανάστευση)<sup>3</sup>. Στο εξώφυλλο αυτού του ενδιαφέροντος εγγράφου υπάρχει μια συμβολική αναπαράσταση του διαζυγίου: ο πατέρας ανεβαίνει μια κυλιόμενη σκάλα και κοιτάζει μακριά- η μητέρα κατεβαίνει την κυλιόμενη σκάλα και κοιτάζει την κόρη της, μπροστά της- η κόρη έχει ήδη κατέβει και κοιτάζει ευθεία μπροστά.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η κάλυψη αυτή τονίζει φυσικά την ανάγκη για πληροφόρηση, αλλά θέλει επίσης να ενθαρρύνει τον ορθολογισμό: "ό,τι πρέπει να γνωρίζετε". Το εξώφυλλο τονίζει επίσης φυσικά την ανάγκη για πληροφόρηση, αλλά θέλει επίσης να προωθήσει τον ορθολογισμό: "ό,τι πρέπει να ξέρετε", "απλά σκεφτείτε το": πρέπει, ξέρετε, σκεφτείτε... ενώ οι ανορθολογικές πτυχές είναι προφανώς παρούσες στον τρόπο που ζούμε την κρίση, τον χωρισμό και το διαζύγιο.

Και πάλι συμβολικά, αυτή η εικόνα δείχνει επίσης ξεκάθαρα αυτό που λένε οι στατιστικές: η μητέρα είναι αυτή που κρατάει συχνότερα το παιδί. Ο πατέρας είναι πιο πιθανό να κάνει τα στραβά μάτια, να παραμερίσει το δικαίωμα επίσκεψής του... Το διαζύγιο θέτει συχνότερα τη μητέρα σε οικονομικό μειονέκτημα, σε σύγκριση με την προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση. Ο πατέρας ανεβαίνει, η μητέρα πέφτει (;!) Αυτό ισχύει μόνο στατιστικά.

Στον πρόλογο του αναφερόμενου εγγράφου, δίνεται αρχικά έμφαση στα "έντονα συναισθήματα" που βιώνει το ζευγάρι κατά τη στιγμή του χωρισμού, ιδίως όταν το ζευγάρι έχει παιδιά. "Οι επιπτώσεις της οικογενειακής αναδιοργάνωσης είναι συχνά αποδιοργανωτικές σε ψυχολογικό, συναισθηματικό, σωματικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Στη συνέχεια δίνεται έμφαση στη σημασία των πόρων, της νομικής και οικονομικής βοήθειας. Το έγγραφο *Communication-Québec* αναφέρει τρεις τύπους πόρων, οι οποίοι είναι εξίσου απαραίτητοι: ψυχοκοινωνικοί πόροι (3 σελ.), νομικοί πόροι (34 σελ.) και οικονομικοί και φορολογικοί πόροι (10 σελ.). Αξίζει όμως να σημειωθεί ο δυσανάλογος αριθμός σελίδων που προορίζονται για κάθε ένα από αυτά τα είδη πόρων. Είναι αλήθεια ότι οι ψυχοκοινωνικοί πόροι που βασίζονται στην τριλογία της θεραπείας, της αλληλοβοήθειας και της

<sup>3</sup> Ο οδηγός "Χωρισμός και διαζύγιο" είναι διαθέσιμος στο Διαδίκτυο: [www.comm-qc.gouv.qc.ca/guides\\_divorce.html](http://www.comm-qc.gouv.qc.ca/guides_divorce.html)

υποστήριξης, εισάγουν την ποικιλομορφία των βιωμένων καταστάσεων και των προσωπικών και σχεσιακών χαρακτηριστικών, μια ποικιλία που είναι δύσκολο να παρουσιαστεί και να διαχειριστεί.

Ωστόσο, η σκέψη για τα κέρδη και τις απώλειες του διαζυγίου σημαίνει *ανάλυση του τρόπου με τον οποίο τα εμπλεκόμενα άτομα: πατέρας, μητέρα και παιδί(α) διαχειρίζονται τους πόρους τους, επωφελούνται από την υποστήριξη και την προστασία, αλλά και αντιδρούν στους περιορισμούς και αναλαμβάνουν ή όχι κινδύνους*. Αλλά τα παιδιά σπάνια έχουν λόγο, παρόλο που υποτίθεται ότι είναι τα πιο ευάλωτα σε τέτοιες καταστάσεις.

Ωστόσο, η αιτιώδης σχέση μεταξύ των οικονομικών πόρων και της ευαλωτότητας των παιδιών μπορεί να συζητηθεί. Για παράδειγμα, το *Κέντρο Ανάπτυξης Ανθρώπινου Δυναμικού του Καναδά* έδειξε ότι *"οι πρακτικές γονικής μέριμνας είναι πιο σημαντικές από το εισόδημα"*. Οι συγγραφείς<sup>4</sup> εξέτασαν διάφορους παράγοντες που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό του οικογενειακού εισοδήματος, των γονικών πόρων, των κοινοτικών πόρων και των οικογενειακών χαρακτηριστικών. Συνέκριναν τους παράγοντες αυτούς με έναν δείκτη ευπάθειας<sup>5</sup>. Διαπίστωσαν ότι η αναποτελεσματική γονική μέριμνα ήταν μακράν ο σημαντικότερος παράγοντας που επηρέαζε την ευαλωτότητα για όλες τις ηλικιακές ομάδες παιδιών. Το εισόδημα επηρεάζει σαφέστερα την ευαλωτότητα των παιδιών κάτω των 6 ετών. Δεν έχει καμία επίδραση στην ευπάθεια των παιδιών ηλικίας 6 έως 11 ετών. Λαμβάνοντας υπόψη ένα ευρύ φάσμα καταστάσεων, οι συγγραφείς διαπίστωσαν ότι η πλειονότητα των παιδιών σε *μονογονεϊκές οικογένειες* δεν είναι πιο ευάλωτα σε αναπτυξιακά προβλήματα από ό,τι τα παιδιά σε *οικογένειες με δύο γονείς*. Οι μεγάλες διαφορές οφείλονται, στο σύνολό τους, σε μια μικρή υποομάδα παιδιών από μονογονεϊκές οικογένειες. Οι ερευνητές διαπίστωσαν επίσης ότι η στατιστική σχέση μεταξύ ευαλωτότητας και εισοδήματος είναι ασθενής *"δεδομένης της έλλειψης εισοδηματικών διαφορών μεταξύ των μονογονεϊκών οικογενειών: πράγματι, οι περισσότερες μονογονεϊκές οικογένειες έχουν πολύ χαμηλά εισοδήματα"*<sup>6</sup>

<sup>4</sup> David Ross, Paul Roberts και Katherine Scott του Καναδικού Συμβουλίου Κοινωνικής Ανάπτυξης.

<sup>5</sup> Οι δείκτες αυτοί βασίζονται στην υγεία, τη συμπεριφορά, τα συναισθηματικά προβλήματα και τις ακαδημαϊκές επιδόσεις.

<sup>6</sup> <http://www.hrdc-drhc.gc.ca>

Οι δικτυακοί τόποι που σχετίζονται με το διαζύγιο δημιουργούνται συχνά από πατέρες που αντιμετωπίζουν δυσκολίες (οικονομικές ή/και συγγενικές)<sup>7</sup> οι οποίοι υπερασπίζονται τα δικαιώματά τους:

*"Η πρώην σύζυγός μου αποφάσισε να μετακομίσει στο Vendée. Έχει βρει έναν νέο γοητευτικό πρίγκιπα. Η κυρία μάζεψε τις βαλίτσες της, πήρε την Κασσάνδρα και τον Σεμπασιέν (τα δύο παιδιά μας) και τους αποχαιρέτησε όλους. Ήμουν σε εξαιρετική κατάσταση, αγαπώ τα παιδιά μου πάνω απ' όλα και ήξερα ότι αν τα έπαιρνα μακριά με αυτόν τον τρόπο δεν θα μπορούσα να τα βλέπω τόσο συχνά όσο πριν. Δεν έχω τρόπο να κάνω τέτοια ταξίδια, η πρώην σύζυγός μου έχει κρατήσει το νέο αυτοκίνητο που μόλις αγοράσαμε και εξακολουθώ να πληρώνω την πίστωσή της (και άλλες τρεις). Ρωτάω την πρώην σύζυγό μου (τηλεφωνικά) αν είναι δυνατόν να κρατήσω τα παιδιά όσο θα τελειώνω την αποπληρωμή των δανείων. Λίγες ημέρες αργότερα λαμβάνω μια επιστολή από τον πρώην μου και μια άλλη από τον δικηγόρο του που με απειλεί ότι θα μου κάνει μήνυση αν δεν επιστρέψω τα παιδιά στο τέλος των διακοπών!"<sup>8</sup>*

*"Πώς φτάσαμε να υποβαθμίσουμε την έννοια του πατέρα σε ένα καθεστώς μικρότερης σημασίας από αυτό της μητέρας; Πώς καταφέραμε να δημιουργήσουμε έναν κόσμο όπου η μητέρα μπορεί, με τη δική της ελεύθερη βούληση, να αντικαταστήσει τον βιολογικό πατέρα των παιδιών της με οποιονδήποτε άλλο πατέρα επιλέξει, ή ακόμη και να εξαλείψει τον πατέρα από τη ζωή των παιδιών της εντελώς;"<sup>9</sup>*

Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε την κατάσταση των μητέρων που αναγκάζονται να οργανώσουν μια μονογονεϊκή οικογένεια και να αντιμετωπίσουν πολλαπλές δυσκολίες: οικονομικές, διοικητικές, σχεσιακές και ψυχολογικές. Η εξέλιξη της κατάστασης των μονογονεϊκών οικογενειών έχει μελετηθεί με μεγάλη λεπτομέρεια, τόσο στη Γαλλία όσο και στο Μεξικό.

Στη Γαλλία, η έρευνα *Insee Census 1999*<sup>10</sup> αναλύει την αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, αλλά και του αριθμού των ανύπαντρων ατόμων: "Συνολικά, οι γυναίκες ζουν μόνες τους συχνότερα από τους άνδρες (4,4 εκατομμύρια έναντι 3 εκατομμυρίων), αλλά η διαφορά

<sup>7</sup> βλ. ιδίως την ένωση SOS Papa: <http://www.sospapa.net> ή SOS Divorce: <http://www.sos-divorce.org>.

<sup>8</sup> Διαζύγιο online: <http://perso.wanadoo.fr/pcsb/>

<sup>9</sup> <http://www.geocities.com/childrenanddivorce/f/>

<sup>10</sup> Βλέπε το ρεπορτάζ στην εφημερίδα Le Monde 050701. <http://www.lemonde.fr/article/0,5987,3226--205396-00.html>

μειώνεται και ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία: μεταξύ 30 και 50 ετών, οι άνδρες είναι περισσότεροι από τις γυναίκες σε αυτή την κατάσταση, δεδομένου ότι, μετά από διαζύγιο ή χωρισμό, οι γυναίκες αποκτούν την επιμέλεια των παιδιών στο 85% των περιπτώσεων. Από την ηλικία των 50 ετών και μετά, από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες υπερτερούν αριθμητικά των ανδρών, καθώς ζουν περισσότερο. Όσο υψηλότερη είναι η κοινωνική κατηγορία μιας γυναίκας, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να ζει μόνη της: το 21% των γυναικών διευθυντών ζουν μόνες τους. Για τους άνδρες, το χάσμα μεταξύ των κοινωνικών κατηγοριών είναι μικρότερο.

Οι μονογονεϊκές οικογένειες αυξάνονται *"έντονα"*, κατά 22% σε σύγκριση με το 1990. Ωστόσο, η αύξηση αυτή τείνει να επιβραδυνθεί: μεταξύ 1982 και 1990 είχε φθάσει το 40%. *"Οι επιπτώσεις της απότομης αύξησης των διαζυγίων και των χωρισμών είχαν απορροφηθεί και εξακολουθούν να αυξάνονται, αλλά με βραδύτερο ρυθμό"*, εξηγεί ο Guy Desplanques, επικεφαλής του τμήματος δημογραφίας στο INSEE. Υπάρχουν 1,75 εκατομμύρια μονογονεϊκές οικογένειες, στις οποίες μεγαλώνει το 13% των παιδιών κάτω των 15 ετών (έναντι 9% το 1990). Το ογδόντα οκτώ τοις εκατό αυτών των οικογενειών διευθύνεται από γυναίκες - οι οποίες έχουν τις περισσότερες φορές την επιμέλεια του παιδιού και έχουν λιγότερες πιθανότητες από τους άνδρες να επιστρέψουν στο νοικοκυριό μετά από χωρισμό ή διαζύγιο.

*H Fédération des associations de familles monoparentales et recomposées du Québec (FAFMRQ):*

δηλώνει ότι, αντιμέτωπες με τα πολλά οικονομικά, ψυχολογικά, νομικά και κοινωνικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν, οι μονογονεϊκές και μικτές οικογένειες αισθάνονται την ανάγκη να επιδείξουν αλληλεγγύη. Έτσι δημιουργήθηκαν πολλές ενώσεις στο Κεμπέκ. Σήμερα, η FAFMRQ περιλαμβάνει σχεδόν 60 ενώσεις από όλες τις περιοχές του Κεμπέκ.<sup>11</sup>

Το Regroupement des familles monoparentales et recomposées de Laval (RFMRL), από την πλευρά του, προσφέρει μια διέξοδο για γυναίκες που βρίσκονται σε διάσταση, έχουν πάρει διαζύγιο ή αντιμετωπίζουν οικογενειακές δυσκολίες, με ή χωρίς παιδιά. Στόχος είναι να δοθεί στους ανθρώπους

αυτούς ένα μέρος όπου μπορούν να κάνουν έναν απολογισμό του χωρισμού τους και να αναπτύξουν στάσεις και συμπεριφορές που θα τους επιτρέψουν να αναδιοργανώσουν τη ζωή τους και τη ζωή των παιδιών τους. Η ένωση προσφέρει επίσης ένα πρόγραμμα οικογενειακής εκπαίδευσης, αυτή τη φορά για άνδρες και γυναίκες που θέλουν να κατανοήσουν τις επιπτώσεις και τις συνέπειες του χωρισμού στα παιδιά τους. Στόχος του προγράμματος αυτού είναι να τους βοηθήσει να προσαρμοστούν στη νέα τους κατάσταση, αλλά κυρίως να τους επιτρέψει να βοηθήσουν καλύτερα τα παιδιά τους να βιώσουν τις τεράστιες αλλαγές που προκαλεί η διάλυση της οικογενειακής μονάδας.<sup>12</sup>

Στο *Poverty Profile 1999*, το Εθνικό Συμβούλιο Πρόνοιας<sup>13</sup> αναλύει τη σχέση μεταξύ της φτώχειας και της κατάστασης των ανύπαντρων γυναικών και των μονογονεϊκών οικογενειών. "Συνολικά, 4,9 εκατομμύρια Καναδοί ζούσαν σε συνθήκες φτώχειας το 1999. Σε αντίθεση με τη δημοφιλή πεποίθηση, η ύπαρξη σημαντικού αριθμού οικογενειών με έναν μόνο γονέα δεν είναι νέο φαινόμενο. Το ποσοστό των καναδικών οικογενειών με επικεφαλής μία γυναίκα ήταν 9% το 1941 και 9,3% το 1981. Αλλά αυτά τα σχεδόν πανομοιότυπα ποσοστά κρύβουν μια σημαντική εξέλιξη. Το 1941, σχεδόν όλες οι ανύπαντρες μητέρες ήταν χήρες. Τις επόμενες δεκαετίες, όταν λιγότεροι νέοι σύζυγοι πέθαναν λόγω ασθένειας ή πολέμου, το ποσοστό των οικογενειών με επικεφαλής μοναχικές μητέρες μειώθηκε στο χαμηλότερο επίπεδο του 6,6% το 1961.

Έκτοτε, ο αυξανόμενος αριθμός των συζυγικών χωρισμών και των γεννήσεων εκτός γάμου οδήγησε σε συνεχή αύξηση του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών. Μέχρι το 1986, το ποσοστό των οικογενειών με επικεφαλής μία γυναίκα είχε αυξηθεί στο 10,4% και αναλύθηκε ως εξής: Το 58% αυτών των γυναικών ήταν χωρισμένες ή διαζευγμένες, το 27% χήρες και το 15% ανύπαντρες.

## **Χωρισμός και προσωπική ανάπτυξη**

---

<sup>11</sup> <http://www.cam.org/~fafmrq/>.

<sup>12</sup> <http://w2.lavalnet.qc.ca/rfmrl/>

<sup>13</sup> <http://www.ncwcnbes.net>

Το ζήτημα του χωρισμού υπερβαίνει κατά πολύ τις θεσμικές διαδικασίες (συζυγικός και γονικός χωρισμός - διαζύγιο) που συζητάμε σήμερα. Φυσικά, ο χωρισμός και το διαζύγιο έχουν γίνει δεδομένα της κοινωνίας. Επομένως, δεν πρέπει να υποβαθμίζουμε τα ιστορικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά αίτια που οδήγησαν στη μαζική αύξησή τους σήμερα. Η συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο κάθε άτομο αναπτύσσει τρόπους ύπαρξης με τους άλλους κατά τη διάρκεια της ζωής του δεν σημαίνει "ψυχολογικοποίηση" του διαζυγίου αρνούμενη τα οικονομικά και κοινωνικά αίτια. Αντίθετα, είναι θέμα ανάλυσης του τρόπου με τον οποίο οι προσωπικές αιτίες αρθρώνονται, ή ακόμα καλύτερα, διαρθρώνονται<sup>14</sup> με τις συλλογικές αιτίες: διοικητικές, οικονομικές, νομικές... Είναι κατανοητό, βέβαια, ότι οι δημόσιες υπηρεσίες δυσκολεύονται να λάβουν υπόψη τους αυτές τις προσωπικές πτυχές και θέλουν να περιοριστούν σε διοικητικές, οικονομικές και νομικές υπηρεσίες, με βάση τη διαχείριση των δικαιωμάτων και των δυνατοτήτων. Οι προσωπικές πτυχές του προβλήματος παραπέμπονται στη συνέχεια σε κοινωνικούς λειτουργούς, ψυχολόγους και ψυχιάτρους. Μερικές φορές αυτή η παραπομπή μπορεί να βιωθεί ως *παραπομπή ... από το περιθώριο*. Το άτομο δεν αισθάνεται "άρρωστο", αλλά χρειάζεται υποστήριξη: οικονομική και κοινωνική υποστήριξη, αλλά και συναισθηματική και ηθική υποστήριξη. Η ενσυναίσθηση θα πρέπει να είναι "το καλύτερο κοινό πράγμα στον κόσμο"<sup>15</sup>, όχι μόνο για τους επαγγελματίες των σχέσεων, αλλά για όλους όσοι έρχονται σε επαφή με το "κοινό", που αποτελείται από ανθρώπους που μπορεί να αισθάνονται ή όχι την ανάγκη διαλόγου, να βοηθηθούν στη διαχείριση των προβλημάτων τους, αλλά και στην προσπάθεια να ελέγξουν ή να διοχετεύσουν τα συναισθήματα που προκαλούν τα προβλήματα αυτά.

Πρέπει, λοιπόν, να αναρωτηθούμε αν οι χωρισμοί και οι συγκρούσεις που βίωσε ο καθένας μας από την παιδική του ηλικία έχουν αντίκτυπο στον τρόπο με τον οποίο διαχειριζόμαστε σήμερα τις

<sup>14</sup> βλ. Baubion-Broye, A., Malrieu, P. & Tap, P. (1987) L'interstructuration du sujet et des institutions. *Bulletin de psychologie*, Tome XL, n° 379, 435-447- βλ. επίσης Tap, P. (1988) *La Société Pygmalion. Intégration sociale et réalisation de la personne*, Paris, Dunod (κεφάλαιο 4: l'interstructuration du sujet et des institutions).

<sup>15</sup> Ο Ντεκάρτ ισχυρίστηκε ότι "η κοινή λογική είναι το πιο διαδεδομένο πράγμα στον κόσμο": αυτό μπορεί να μην ισχύει ούτε για την κοινή λογική ούτε για την ενσυναίσθηση, αλλά η επέκτασή τους θα ωφελοούσε όλους!

κρίσεις, τους συζυγικούς χωρισμούς και τα διαζύγια (ατομικά και συλλογικά). Αυτό σημαίνει ανάλυση της ύπαρξης και των επιπτώσεων των διαχωρισμών που βιώνει στη διάρκεια της ζωής του, αλλά και των λειτουργιών τους στην προσωπική ανάπτυξη του κάθε ατόμου, σε γνωστικό, συναισθηματικό και σχεσιακό επίπεδο, σε σχέση με τις συμπεριφορές και τις στάσεις από τις οποίες *το άτομο ενεργεί και διεκδικεί τον εαυτό του*, μέσω του δικού του στυλ, *αντιδρά* σε καταστάσεις, ιδίως σε εκείνες που προκαλούν άγχος, αισθήματα ταπείνωσης και αποκλεισμού, και *αλληλεπιδρά* με τους άλλους, τόσο με συνεργατικούς όσο και με αγωνιστικούς και εχθρικούς όρους. Επομένως, θα ασχοληθώ εν συντομία με το θέμα της συνδιαλλαγής, ρωτώντας ποιο είναι το κέρδος ή η απώλεια που βιώνει το άτομο στις διάφορες καταστάσεις αποχωρισμού που βιώνει κατά τη διάρκεια της ζωής του

Μια πρώτη παρατήρηση είναι απαραίτητη. Το πρόσωπο δεν περιορίζεται στα αντικειμενικά ή αντικειμενικά χαρακτηριστικά του. Όπως έχει δείξει ο Χάμπερμας<sup>16</sup>, το άτομο είναι αναγκαστικά μέρος τριών συστημάτων: *του αντικειμενικού, του υποκειμενικού και του κανονιστικού*. Σε περιόδους προσωπικής, συζυγικής, οικογενειακής ή, ευρύτερα, κοινωνικής κρίσης, τα τρία αυτά συστήματα τείνουν να διαχωρίζονται, να αντιτίθενται ή, αντίθετα, να συγχωνεύονται ψευδώς. Τα αντικειμενικά γεγονότα ερμηνεύονται με υποκειμενικό και κανονιστικό τρόπο: έτσι, η αξιολόγηση των κερδών και των απωλειών, των κινδύνων και της προστασίας, θα γίνει σύμφωνα με το νόημα που δίνει ο καθένας από τους πρωταγωνιστές στα βιωμένα γεγονότα. Τα γεγονότα αυτά θα προσανατολιστούν, θα διαστρεβλωθούν, θα συλληφθούν ή θα απορριφθούν, ανάλογα με την υποκειμενική ερμηνεία, αλλά και ανάλογα με τα περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά συστήματα νοήματος και τις πολιτισμικές αναφορές (κανόνες και αξίες) που υιοθετεί το υποκείμενο- ο αγώνας για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του εξαρτάται από το φύλο, την κοινωνική θέση και τα οικονομικά

<sup>16</sup> Habermas J., (1987) *Θεωρία της επικοινωνιακής δράσης*. Fayard, 2 τόμοι. Βλέπε ιδίως τον τόμο 2.

Στη θέση του εργαλειακού και σκόπιμου λόγου (στρατηγική δράση με στενά ωφελιμιστικό και εργαλειακό σκοπό), ο Χάμπερμας αντικαθιστά τον *επικοινωνιακό λόγο* μέσω του οποίου αντιλαμβάνομαι τον κόσμο ως εταίρο. Μέσω της αλληλεπίδρασης και της γλώσσας, η συζήτηση διευκολύνει τη συνεννόηση και ανανεώνει την κοινωνική συναίνεση. Συχνά η απουσία ή η αδυναμία αυτής της επικοινωνιακής δράσης στη σχέση του ζευγαριού προκαλεί ρήξεις και χωρισμούς. Από τον Habermas, βλέπε επίσης: *Morale et communication*, εκδ. du Cerf, 2001 ή *Droit et Démocratie (entre faits et normes)*. Gallimard, 1997.



μέσα κ.λπ., αλλά και από τις προσωπικές στάσεις, από τους τρόπους επικοινωνίας με τον άλλο ή με τους άλλους. Οι στρατηγικές αντιμετώπισης δύσκολων καταστάσεων δεν εξαρτώνται μόνο από τις γνώσεις και τις δεξιότητες. Εξαρτώνται επίσης από τη *δύναμη να είσαι* και τη *δύναμη να κάνεις*, αλλά και από τη *δύναμη να γίνεσαι*, από την ικανότητα να αναπτύσσεις σχέδια και να προσπαθείς να τα υλοποιήσεις.

Το βιβλίο των M. C. Saint-Jacques και C. Parent με τίτλο *La famille recomposée*.<sup>17</sup> καθώς και το βιβλίο των R. Cloutier, L. Filion και H. Timmermans *Les parents se séparent*. Cloutier, L. Filion και H. Timmermans στο *Les parents se séparent...*<sup>18</sup> δείχνουν ξεκάθαρα τη σημασία της προσαρμογής που είναι απαραίτητη σε μια κατάσταση γονικής κρίσης. Η έκφραση "κανείς δεν ξαναφτιάχνει τη ζωή του, τη συνεχίζει" πρέπει να συσχετιστεί, τόσο για τους γονείς όσο και για τα παιδιά, με το γεγονός ότι η προσωπική ταυτότητα (αυτό που είμαι) συνεπάγεται αναγκαστικά την απόδοση νοήματος, και μερικές φορές ακόμη και αξίας, στους διαχωρισμούς και τις συγκρούσεις: μας αναγκάζουν να δημιουργήσουμε ή να επαναφέρουμε μια προσωπική "διαδρομή", ένα "δρομολόγιο". Αλλά αυτή η κάπως "κατασκευασμένη" ιστορική συνέχεια του εαυτού δεν επιτυγχάνεται σε λαμπρή απομόνωση. Έχω ανάγκη να επικοινωνώ, να δημιουργώ δεσμούς, να αγαπώ αλλά και να αγαπιέμαι, να αναγνωρίζω τους άλλους στις ιδιαιτερότητές τους (συμπεριφορές, πεποιθήσεις, σχέδια κ.λπ.) αλλά και να αναγνωρίζομαι στις δικές μου. Ο διαζευγμένος μπορεί να αλλάξει σύζυγο, μπορεί επίσης να αλλάξει επάγγελμα, περιοχή ή χώρα εκλογής κ.λπ., μπορεί επίσης να θέλει να αλλάξει αυτό που είναι. Ο διαζευγμένος μπορεί να αλλάξει σύζυγο, μπορεί να αλλάξει επάγγελμα, περιοχή ή χώρα εκλογής κ.λπ., αλλά μπορεί επίσης να θέλει να αλλάξει το ποιος είναι. Όπως είδαμε, η *μετακόμιση* είναι ένα κρίσιμο όπλο στον παράξενο πόλεμο που διεξάγουν συχνά οι χωρισμένοι γονείς. Ωστόσο, η *ταυτότητα προϋποθέτει αγκύρωση (έδαφος ταυτότητας) και προσκόλληση (δίκτυο αγάπης και φιλίας)*. Οποιαδήποτε σύγκρουση μπορεί να δυσχεράνει την εύρεση της *βέλτιστης απόστασης* (ούτε πολύ

<sup>17</sup> Saint-Jacques, M. C. & Parent, C. (2002) *La famille recomposée: Une famille composée sur un air différent*, Montreal, Quebec, ed. de l'Hôpital Sainte-Justine (CHU Mère - enfant).

<sup>18</sup> Cloutier, R., Filion L. & Timmermans, H. (2001) *Les parents se séparent. Pour mieux vivre la crise et aider son enfant*. Hôpital Sainte-Justine, Πανεπιστήμιο του Μόντρεαλ.

κοντά ούτε πολύ μακριά) που ο Shopenhauer υπενθύμισε με την παραβολή των σκαντζόχοιρων<sup>19</sup>. Τα παιδιά, όπως και οι γονείς, χρειάζονται ένα ελάχιστο επίπεδο σταθερότητας και συνέχειας. Μετά το διαζύγιο, στο πλαίσιο μιας μονογονεϊκής οικογένειας ή μιας μικτής οικογένειας, κάθε άτομο πρέπει να *συνεχίσει να είναι αυτό που είναι, καθώς και να γίνει αυτό που φιλοδοξεί να γίνει*. Πώς όμως αντιμετωπίζουμε τις διαταραχές στη ζωή μας; Ο πιο συνηθισμένος τρόπος είναι να κατανοήσουμε τι έχει συμβεί και να *μετατρέψουμε τη ρήξη σε μετάβαση*.

### **Μεταβάσεις, συναλλαγές και ανθεκτικότητα**

Ο όρος *μετάβαση* χρησιμοποιείται συχνά ως απλό συνώνυμο της *αλλαγής*. Αλλά συνεπάγεται ένα ορισμένο είδος αλλαγής, στη συνέχεια ενός ταξιδιού. Προερχόμενο από το λατινικό *transire* (πεθαίνω), η μετάβαση συνδέθηκε αρχικά με την αγωνία, το πέρασμα από τη ζωή στο θάνατο. Σήμερα, η διευκόλυνση της μετάβασης σημαίνει, ευτυχώς με πιο γενικό τρόπο, την αποφυγή της ρήξης, τη διαχείριση της κρίσης με πιο συνεχή και ευέλικτο τρόπο, τη διατήρηση του δεσμού, αλλά και τη μετατροπή της σχέσης, δίνοντάς της άλλο νόημα. Δεν είναι αυτός ο τρόπος για να κατανοήσουμε τη σχέση συν-γονεϊκότητας; "Σε ποιο βαθμό πρέπει να συνεργάζονται οι πρώην σύζυγοι που έχουν κοινά παιδιά μετά τον χωρισμό τους;<sup>20</sup> Αυτό είναι το παράδοξο: ο χωρισμός βάζει τέλος στη συζυγική σχέση, αλλά δεν εξαλείφει τον ρόλο του γονέα: είμαστε πατέρας ή μητέρα για μια ζωή, "το παιδί δεν χωρίζει". Επομένως, πρέπει να *συνεχίσουμε αλλά να αλλάξουμε τον τύπο της σχέσης*, να διατηρήσουμε έναν δεσμό που όμως δεν θα βασίζεται πλέον στην αγάπη του πρώην συζύγου ή στη σεξουαλικότητα. "Η πρόκληση της συνεκπαίδευσης είναι να αναπτυχθεί μια λειτουργική σχέση υποστήριξης μεταξύ των πρώην συζύγων σε μια βάση διαφορετική από τη σχέση του ζευγαριού, ελαχιστοποιώντας τις εκφράσεις εχθρότητας και ανησυχίας, διότι είναι επιζήμιες για την προσαρμογή"<sup>21</sup>. Η συν-γονεϊκότητα μπορεί επομένως να διευκολύνει τη μετάβαση, εάν γίνεται

<sup>19</sup> Οι σκαντζόχοιροι στη μέση του χειμώνα προσπαθούν να έρθουν πιο κοντά ο ένας στον άλλο, αλλά τα τραύματα ή τα δαγκώματα που υφίστανται τους αναγκάζουν να απομακρυνθούν και να αντιμετωπίσουν το κρύο (και τη μοναξιά!). Πλησιάζουν ξανά... και ούτω καθεξής, μέχρι να βρουν τη σωστή απόσταση... βέλτιστη!

<sup>20</sup> Cloutier, R. (2001) La coparentalité στο Cloutier, Filion και Timmermans *Les parents se séparent...* op. cit. σ. 71-89.

<sup>21</sup> Cloutier, ό.π., σ. 86.

αντιληπτή ως κίνηση και πέρασμα (διαδικασία) από την κατάσταση Α (παρελθόν έως διαζύγιο) στην κατάσταση Β (μονογονεϊκότητα ή ανασύνθεση ή μοναξιά). Σε κάθε περίπτωση, η μετάβαση είναι δυνατή μόνο αν αναληφθούν συναλλαγές για τη βελτίωση της επικοινωνίας και της οργανωτικής αποτελεσματικότητας: *κάθε συναλλαγή απαιτεί συμβιβασμούς αποδεκτούς από όλους*.<sup>22</sup>

Πώς μπορούμε όμως να εξηγήσουμε τις μεγάλες διαφορές στην προσαρμογή των πρώην συζύγων και των παιδιών τους στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται την αλλαγή και διευκολύνουν τη μετάβαση; Είδαμε ότι ένας σημαντικός αριθμός παιδιών από μονογονεϊκές οικογένειες δεν φάνηκε να υποφέρει ιδιαίτερα από το νέο περιβάλλον διαβίωσης ή από τις νέες συνθήκες διαβίωσής τους.

Για να εξηγηθεί αυτή η φαινομενικά χαμηλή ευπάθεια, έχει χρησιμοποιηθεί η έννοια της ανθεκτικότητας<sup>23</sup>. Η έννοια αυτή γίνεται μόδα, αλλά πρέπει να οριστεί με ακρίβεια. Και εδώ μπορούμε να βασιστούμε στη λατινική προέλευση του όρου και να προτείνουμε δύο ορισμούς:

- Το να είναι κανείς ανθεκτικός σημαίνει πρώτα απ' όλα να είναι σε θέση να εξουδετερώνει τις συνέπειες του σοκ (βλ. *resilientia* = ανθεκτικότητα, ακύρωση): εξ ου και η έκφραση "αντέχω" που συνδέεται με την ανθεκτικότητα. Μερικές φορές η άρνηση (της πραγματικότητας των γεγονότων ή της κατάστασης) μπορεί να είναι χρήσιμη. Μπορούμε να πούμε ότι η "διατήρηση" μέσω της άρνησης ή της αποστασιοποίησης είναι μια *ρευστή μετάβαση*: η ρήξη δεν βιώνεται ως τέτοια- η σύγκρουση δεν γίνεται αντιληπτή, ή αν γίνεται, δεν αποσταθεροποιεί το άτομο. Αλλά αυτό μπορεί να είναι μόνο μια εμφάνιση: η συγκράτηση που συνεπάγεται το "κράτημα" μπορεί να προκαλέσει εσωτερικές

<sup>22</sup> Με τους όρους του Habermas, η συν-γονική συμβίωση είναι μια δύσκολη άσκηση, δεδομένου ότι συνίσταται στην άρθρωση του εργαλειακού και σκόπιμου λόγου (αποτελεσματικότητα, ορθολογισμός κ.λπ.) με τον επικοινωνιακό λόγο (καλή φιλία, συζήτηση μεταξύ μας, χαμηλή εχθρότητα κ.λπ.). Αυτή η προσπάθεια άρθρωσης θα γινόταν μόνο από έναν γονέα στους τέσσερις.

<sup>23</sup> Για την *ανθεκτικότητα* βλέπε Cyrulnik, B. (1999) *Un merveilleux malheur*. Παρίσι, εκδ. O. Jacob- Cyrulnik, B. (1998) (επιμ.) *Ces enfants qui tiennent le coup*. Μασσαλία, Hommes et Perspectives. Vinay, A., Esparbès-Pistre, S. and Tap, P. (2000) *Attachement et stratégies de coping chez l'individu résilient*. *La Revue Internationale de l'Education Familiale*, 4,n°1, 9-36 ; Haggerty R. J., Sherrod, L. R. , Garmezy, N. et. Rutter M. (1996) *Στρες, κίνδυνοι και ανθεκτικότητα σε παιδιά και εφήβους: διαδικασίες, μηχανισμοί και παρεμβάσεις*. Cambridge: Cambridge University Press. Πολλοί συγγραφείς έχουν δείξει την απατηλή φύση του άτρωτου που εφαρμόζεται τόσο σε ένα παιδί όσο και σε έναν ενήλικα. Κάθε άνθρωπος έχει μια αχιλλείο πτέρνα.

δυσκολίες, ή οι δυσκολίες αυτές μπορεί να αναβληθούν με την πάροδο του χρόνου, σταδιακά, μέσω της φθοράς.

- Χρησιμοποιείται όμως ένας δεύτερος ορισμός της ανθεκτικότητας (που συνδέεται με το ρήμα *resilire*), πιο αισιόδοξος; πιο ρεαλιστικός; Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε εδώ για μια *δύσκολη μετάβαση*: ο χωρισμός και οι συνέπειές του δεν αρνούνται, αλλά το άτομο θα "ανέβει ξανά την ανηφόρα", θα καταπολεμήσει την κατάθλιψη ή την εχθρότητα, θα ξαναβρεί το δρόμο του, θα "ξεκινήσει ξανά με το σωστό πόδι" κ.λπ.

Όπως επισημαίνει ο Vanistendael<sup>24</sup>, η ανθεκτικότητα συνδέεται σε κάθε περίπτωση με "την ικανότητα να πετυχαίνει κανείς, να ζει και να αναπτύσσεται θετικά, με κοινωνικά αποδεκτό τρόπο, παρά το στρες ή τις αντιξοότητες που συνήθως ενέχουν σοβαρό κίνδυνο αρνητικής έκβασης".

Αλλά από πού προέρχεται αυτή η ανθεκτική ικανότητα ή, αντίθετα, η ευπάθεια σε δύσκολες καταστάσεις; Βρίσκεται αυτό το "κλειδί του γίγνεσθαι" στο παρελθόν, στα γονίδια ή στην ιδιοσυγκρασία; Επιπλέον, οι δυσκολίες της αγάπης προέρχονται από την παιδική μας ηλικία; Θα μπορούσε η προσκόλληση του παιδιού στη μητέρα του και ο τρόπος που βιώνει και αντιδρά σε αυτή την προσκόλληση να είναι η αιτία των δυσκολιών στην αγάπη και στη διαχείριση των σχέσεων με τους άλλους (αδέρφια, σύζυγος, παιδιά, ανώτεροι ή κατώτεροι κ.λπ.); Μπορούμε όμως να περιορίσουμε την προσκόλληση στη μητέρα; Τι γίνεται με τον πατέρα; Τι γίνεται με την ποικιλομορφία των κοινωνικών δεσμών και τη "χαλάρωσή" τους για την οποία μιλάμε σήμερα; Τι γίνεται με τη δυσκολία της "διατήρησης" των σχέσεων;

### **Προσκόλληση: από την ασφαλή αγκύρωση στην ενδυναμωτική εξερεύνηση<sup>25</sup>**

Σε μια κρίσιμη και αποσταθεροποιητική κατάσταση, το άτομο, ανεξαρτήτως ηλικίας, χρειάζεται *ζώνες αγκύρωσης*<sup>26</sup>, *ζώνες αγκύρωσης*<sup>27</sup>. Η έννοια της ζώνης καθιστά εδώ σαφή την ανάγκη για

<sup>24</sup> Vanistendael, S. (1998) *Keys to becoming: resilience*. Les Vendredis de Châteauvallon. Διεθνές Γραφείο Καθολικού Παιδιού, Γενεύη, σ.9

<sup>25</sup> Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλέπε Tap, P. and Vinay, A. (2000) *Dynamique des relations familiales et développement personnel à l'adolescence* στο J.P. Pourtois and H. Desmet *Le parent éducateur*, Παρίσι, PUF-Vinay, A., Esparbès-Pistre, S. και Tap, P. (2000) ό.π..

<sup>26</sup> Lemay, M. (1998) Αντίσταση: ο ρόλος των συναισθηματικών και οικογενειακών παραγόντων. Στην B. Cyrulnik (επιμ.) *Ces enfants qui tiennent le coup*, 27-43. Μασσαλία, Hommes et perspectives.

κάθε άτομο να έχει χώρους ελευθερίας, δικά του εδάφη που διευκολύνουν τη σταθερότητα και την ολοκλήρωση της ταυτότητας. Ωστόσο, η χωροθέτηση της ταυτότητας συνδέεται άμεσα με τον άλλο. Ο άλλος είναι αυτός που αποτελεί το χώρο της αγκύρωσης και, επομένως, της προσκόλλησης. Αλλά όπως σωστά έδειξε ο Winnicott<sup>28</sup>, η μεγάλη πρόκληση θα είναι η ικανότητα του παιδιού να αποδεχτεί τον αποχωρισμό από τη μητέρα του, αρχικά χρησιμοποιώντας μεταβατικά αντικείμενα (υποκατάστατα της παρουσίας της φιγούρας προσκόλλησης)<sup>29</sup>, στη συνέχεια μεταβατικούς, ενδοπροσωπικούς (νοητικούς ή συμπεριφορικούς), διαπροσωπικούς και ακόμη ευρύτερα πολιτισμικούς και διαπολιτισμικούς χώρους. Η μετάβαση εμφανίζεται έτσι ως η ικανότητα να διαχειρίζεται κανείς την απουσία και τον αποχωρισμό χωρίς να τα βιώνει ως απώλεια, τόσο του άλλου όσο και του εαυτού του.

Η προσκόλληση συνδέεται ποικιλοτρόπως με το να αγαπιέται κανείς, με το να υποστηρίζεται κοινωνικά- περιλαμβάνει επίσης την ικανότητα να αγαπάς ή να βοηθάς τον άλλον. Συνδέεται όμως πρωτίστως με την *ανάγκη για ασφάλεια*. Σύμφωνα με τον Ainsworth<sup>30</sup>, η φιγούρα προσκόλλησης (μητέρα ή άλλη) παρέχει μια ασφαλή βάση. Ανάλογα με το ιστορικό της σχέσης με τη φιγούρα προσκόλλησης, το παιδί μπορεί να αναπτύξει εμπιστοσύνη στον εαυτό του και στους άλλους (*ασφαλές παιδί*). Αν αυτή η σχέση είναι δύσκολη ή αν το παιδί έχει βιώσει αγωνία και φόβο όταν βρίσκεται μακριά από τη μητέρα, θα αναπτύξει *ανασφαλείς* συμπεριφορές καθώς και δυσπιστία προς τον άλλο (και στη συνέχεια προς τους άλλους) και προς τον εαυτό του. Ο Erikson κάνει λόγο για "*βασική εμπιστοσύνη*"<sup>31</sup>. Οι Cloutier και Renaud<sup>32</sup>, παρουσιάζοντας τα στάδια της ζωής που πρότεινε ο Erikson, διευκρινίζουν ότι "μία ορισμένη ποσότητα δυσπιστίας είναι χρήσιμη σε κάθε ηλικία για να επιτρέπει την πρόβλεψη του κινδύνου, τον εντοπισμό καταχρηστικών ή άδικων ανθρώπων, καταστάσεων-παγίδων κ.λπ. ... αλλά αν η δυσπιστία κυριαρχήσει έναντι της

<sup>27</sup> Baubion-Broye, A., Malrieu, P. & Tap, P. (1987) L'interstructuration du sujet et des institutions. *Bulletin de psychologie*, Tome XL, n° 379, 435-447. Η *αγκύλωση* (που συνδέεται με τις προσωπικές ανάγκες) συνδέεται προφανώς με τον *κοινωνικό και πολιτισμικό έλεγχο*, στις θετικές του πτυχές (νομιμοποίηση, ενθάρρυνση, χώροι μάθησης, ευέλικτος έλεγχος) ή στις αρνητικές του πτυχές (άκαμπτη κανονιστική πίεση, απαγορεύσεις που περιορίζουν την αυτονομία κ.λπ.).

<sup>28</sup> Winnicott, D.W. (1975) *Το παιδί και ο εξωτερικός κόσμος. Le développement des relations*, Παρίσι, Payot.

<sup>29</sup> Το μωρό ανέχεται τον αποχωρισμό μόνο από τον πέμπτο μήνα και μετά, στο βαθμό που μπορεί να διατηρήσει την εικόνα της μητέρας του στη μνήμη του ή να χρησιμοποιήσει ένα αντικείμενο ως υποκατάστατο της παρουσίας της. (Winnicott, D.W. (1958) *From Paediatrics to psychoanalysis*, London, Hogard Press).

<sup>30</sup> Ainsworth, M.D.S. (1973) The development of infant-mother attachment, στο B.M. Caldwell and H.N. Ricciuti (eds.) *Review of child development research* (vol. 3), Chicago, University of Chicago Press.

<sup>31</sup> Erikson, E. (1950) *Childhood and society*, New York, Norton (tr. fr. 1966 *Enfance et société*, Neuchâtel, Delachaux et Niestlé).

<sup>32</sup> Cloutier, R. and Renaud, A. (1990) *Child Psychology*, Gaëtan Morin, Κεμπέκ.

εμπιστοσύνης, το παιδί (και αργότερα ο ενήλικας) θα τείνει να είναι αποσυρμένο, απογοητευμένο, δύσπιστο, χωρίς αυτοπεποίθηση. (ό.π., σ. 19).

Η εμπιστοσύνη περιλαμβάνει την εδραίωση της αξίας, της αξιοπιστίας και της πίστης στον εαυτό μας και στους άλλους. Συνεπώς, υπάρχει μια πρωταρχική εμπιστοσύνη που συνδέεται με τις πρώτες σχέσεις που δημιουργεί το παιδί. Αλλά αυτή η πρωταρχική εμπιστοσύνη βασίζεται, λίγο ή πολύ, στο αίσθημα παντοδυναμίας της μητέρας και του εαυτού, ενώ η πίστη (στον εαυτό, στον άλλο, στην κοινωνία, στον Θεό κ.λπ.) βασίζεται πάντα στον λόγο που δίνεται, στην ομολογία πίστης, στον όρκο, στο συμβόλαιο, στη συνθήκη, στη διαθήκη, στη σύμβαση. Ο γάμος είναι μια δέσμευση ("αρραβόνας", "αρραβωνιαστικός" σημαίνει "δεσμεύω την πίστη μου")<sup>33</sup>. Μπορεί τα προβλήματα που βιώνει το κάθε άτομο στο ζευγάρι να καθιστούν αυτή τη δέσμευση απατηλή, μέσω της απώλειας της πίστης στον άλλον ή μέσω της αίσθησης ότι δεν είναι πλέον αξιόπιστος ο εαυτός του.<sup>34</sup> Αλλά ας επιστρέψουμε στα παιδικά βασικά της εμπιστοσύνης!

Σε κάθε περίπτωση, η υπόθεση είναι ότι οι σχέσεις στην πρώιμη παιδική ηλικία μπορούν να έχουν επιπτώσεις στις στάσεις και τη συμπεριφορά μας καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής μας. Ο Bowlby πρότεινε την έννοια των *εσωτερικών μοντέλων εργασίας*, τα οποία επιτρέπουν στο παιδί να οργανώσει νοητικά τις αλληλεπιδράσεις του με τους κοντινούς του ανθρώπους, προκειμένου να αποκτήσει μια καλύτερη αντίληψη του εαυτού του και των άλλων, αλλά και να ικανοποιήσει τις δικές του ανάγκες ή να πραγματοποιήσει τις δικές του προθέσεις. Πολλοί συγγραφείς, μετά τη Marie Main<sup>35</sup>, υπέθεσαν και ανέλαβαν να επαληθεύσουν ότι ο ενήλικας αφορά επίσης τη δυναμική της ασφάλειας/εμπιστοσύνης έναντι της ανασφάλειας/εμπιστοσύνης που χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά προσκόλλησης.<sup>36</sup> Ο ενήλικας θα μπορούσε έτσι να έχει μια *ασφαλή* συμπεριφορά (συνοχή, ρευστότητα... της γλώσσας, μνήμη...), ή μια συμπεριφορά *παραίτησης από την προσκόλληση*

<sup>33</sup> Ο νομικός και θρησκευτικός χαρακτήρας του λατινικού *fides* ξεκινάει από το γεγονός ότι η εμπιστοσύνη δεν είναι φυσική, ότι η συναίνεση από τον ορκισμένο (συμμαχία, όρκος κ.λπ.) πρέπει να διαχειρίζεται. Στις μέρες μας το βάρος του όρκου τείνει να χάσει την αξία του στην κοινωνική λειτουργία, γεγονός που μπορεί να επιτείνει τις δυσκολίες νομιμοποίησης των σχέσεων, της αγάπης, της πίστης κ.λπ.

<sup>34</sup> Η ερώτηση αναπτύχθηκε αλλού: βλ. Tap, P. and Oubrayrie-Roussel, N. (1999) Personnalisation et dynamique relationnelle. *A pessoa como centro, Revista de estudos rogerianos*, Λισαβόνα, n°4, 41-84.

<sup>35</sup> Main, M., Kaplan, N. and Cassidy, J. (1985) Ασφάλεια στη βρεφική, παιδική και ενήλικη ζωή: μια κίνηση στο επίπεδο της αναπαράστασης, στο I. Bretherton και E. Waters (επιμ.) *Growing points of attachment theory and research. Monograph of the Society for research in Child Development*, 50, 41-107. Πρβλ. επίσης Main, M. (1990) Cross-cultural studies, changing methodologies, and the concept of conditional strategies. *Ανθρώπινη ανάπτυξη*, Βασιλεία, Karger AG, αριθ. 33, 48-61. Η Marie Main ανέπτυξε ένα μοντέλο συνέντευξης (AAI: Adult Attachment Interview) για την ανάλυση της συμπεριφοράς προσκόλλησης σε ενήλικες.

(ασυνέπεια σχετικά με τις σχέσεις), ή μια *προβληματική* συμπεριφορά (σύγχυση, ασυνέπεια, επιθετικότητα) ή μια συμπεριφορά *μη επίλυσης* (εστίαση στο παρελθόν, στις δυσκολίες που αντιμετώπισε με τους γονείς...)

Όταν το υποκείμενο (παιδί ή ενήλικας) βρίσκεται σε ασφαλή θέση, μπορεί να αποχωριστεί χωρίς να βιώνει τον αποχωρισμό αυτό ως παραβίαση του σχεσιακού συμβολαίου, χωρίς να θέτει υπό αμφισβήτηση την εμπιστοσύνη που έχει στους άλλους ή στον εαυτό του. Οι θεωρητικοί της προσκόλλησης ξεκινούν από τη βασική υπόθεση ότι η *ασφαλής βάση*, διευκολύνοντας την εμπιστοσύνη, διευκολύνει επίσης την ικανότητα να καταλάβει κανείς το πεδίο, να γυρίσει την πλάτη στη φιγούρα προσκόλλησης και να ξεκινήσει μια εξερεύνηση, μια περιπέτεια (βλ. το παιδί δύο-τριών ετών). Η προσκόλληση θα γινόταν το στήριγμα για μελλοντικές συμπεριφορές αυτονομίας, για την εστίαση σε αντικείμενα και καταστάσεις. Ωστόσο, το παιδί (και αργότερα ο ενήλικας) *"είναι ένας δράστης της προσκόλλησής του στο βαθμό που κάνει ό,τι είναι δυνατόν για να προωθήσει την επαφή με τους άλλους και να διατηρήσει την εγγύτητά του με αυτούς"*<sup>37</sup>.

### **Από την προσκόλληση στην ανθεκτικότητα και την αντιμετώπιση**

Σε μια στρεσογόνο κατάσταση όπως ο συζυγικός χωρισμός και το διαζύγιο, οι συμπεριφορές προσκόλλησης θα διαδραματίσουν διαφορετικούς ή συγκεκριμένους ρόλους, ανάλογα με το αν το άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως θύμα ή ως θύτη ή και τα δύο:

- *Αν αντιλαμβάνεστε τον εαυτό σας ως θύμα*, μπορεί να αναπτύξετε συναισθήματα που είναι δύσκολο να διαχειριστείτε: ότι σας εξαπάτησαν και σας ταπείνωσαν, ότι ζηλεύετε, ότι κάνατε λάθος, ότι ο άλλος δεν ανταποκρίνεται στην αγάπη που είχατε γι' αυτόν. Μπορεί επίσης να θέλετε να εκδικηθείτε το άλλο άτομο που σας στέρησε τη δική σας ταυτότητα...
- *Αν κάποιος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως το έναυσμα της σύγκρουσης ή ακόμη και ως υπεύθυνο*, αυτές οι ίδιες παιδικές συμπεριφορές μπορεί να επανενεργοποιηθούν στην

<sup>36</sup> Βλ. το έργο της ελβετικής ομάδας που συντονίστηκε από τον Blaise Pierrehumbert, βλ. ιδίως Pierrehumbert, B. et al (1996) Les modèles de relations : développement d'un autoquestionnaire d'attachement pour adultes, *Psychiatrie de l'enfant*, Paris, PUF, vol.XXXIX, fasc. 1, 161-206.

<sup>37</sup> Tap, P. και Vinay, A. (1999), ό.π., σ. 104.

"εξερεύνηση" (βλέποντας άλλες συμπεριφορές, άλλους τρόπους ζωής ή αγάπης αλλού), που μπορεί επίσης να είναι αποτέλεσμα διαφόρων συναισθημάτων: απογοήτευσης και δυσαρέσκειας, ότι οι άλλοι μπορούν να σας αγαπήσουν αλλού, καλύτερα ή διαφορετικά.

Η προσκόλληση, στην ασφαλή εκδοχή της, θα επέτρεπε στο άτομο να αναπτύξει την ικανότητα να αντέχει και να ανακάμπτει (ανθεκτικότητα), την ικανότητα να αντιμετωπίζει τόσο τα προβλήματα όσο και τα συναισθήματα (αντιμετώπιση). Αντιμετωπίζοντας, ναι, αλλά ευτυχώς σπάνια μόνος. Μπορούμε, και μερικές φορές πρέπει, να ανταπεξέλθουμε γυρίζοντας την πλάτη μας, αν η κατάσταση μας θέτει σε σωματικό ή ψυχολογικό κίνδυνο. Η στρατηγική απόσυρσης χρησιμοποιείται από άτομα που δυσκολεύονται να διαχειριστούν τα συναισθήματά τους σε καταστάσεις σύγκρουσης. Αλλά εδώ, ευτυχώς, εξακολουθεί να είναι, και τις περισσότερες φορές, ένας τρόπος για να υποχωρήσει κανείς, προκειμένου να ανακάμψει καλύτερα.

*"Η ανθεκτικότητα είναι παρόμοια με την αντιμετώπιση ως προς το ενδιαφέρον για προσαρμογή, αλλά ορίζεται κυρίως από την ικανότητα να ανακάμπτει κανείς από ένα σοκ, την ικανότητα να αξιοποιεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το μειονέκτημα που προκύπτει. Αυτή η ικανότητα να αξιοποιήσετε στο έπακρο την κατάσταση που σας επιβάλλεται και να αξιοποιήσετε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το εμπόδιο θα εκφραστεί με όρους αξιών, στάσεων ή συμπεριφορών.... Αυτοί οι ανύποπτοι πόροι, που ανακαλύπτει κανείς μέσα του, σπρώχνουν στιγμιαία, τουλάχιστον, τα όρια που είχε θέσει ο ίδιος για τον εαυτό του όσον αφορά την ικανότητά του να αντιστέκεται."<sup>38</sup>*

**Ανακαλύπτοντας εκ νέου την ταυτότητά του και επαναπροσδιορίζοντας τον εαυτό του στην προσπάθεια να ζήσει καλύτερα ... και διαφορετικά**

Ο St Exupéry είπε ότι "ο άνθρωπος δεν γνωρίζει τον εαυτό του αν δεν έχει βρεθεί αντιμέτωπος με κάποιο εμπόδιο". Οι δραματικές καταστάσεις ή τα γεγονότα προκαλούν άγχος, θυμό, κατάθλιψη κ.λπ., αλλά μας αναγκάζουν να θέσουμε στον εαυτό μας ερωτήματα σχετικά με τη ζωή μας, το θάνατό μας, τον τρόπο που αγαπάμε ή τη δυσκολία μας να το κάνουμε, την ταυτότητά μας και την ταυτότητα του άλλου ή των άλλων. Μας ωθεί να ανακάμψουμε, να επαναπροσδιορίσουμε την προσωπικότητά μας.

*Εξατομικεύστε τον εαυτό σας, πράγματι,*

---

<sup>38</sup> Boutinet, J.P. (1998) *L'immaturité de la vie adulte*, Παρίσι, PUF



- είναι η συνεχής ανοικοδόμηση μιας ταυτότητας που έχει κακοποιηθεί ή περιφρονηθεί, είναι η αύξηση της αυτοεκτίμησής μας- αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε να αποδεχόμαστε τους άλλους όπως είναι και όχι όπως θα θέλαμε να γίνουν.<sup>39</sup> . Ο Tzvetan Todorov είπε: "Η αναγνώριση του άλλου ως άλλου μας επιτρέπει να τον αγαπάμε καλύτερα"<sup>40</sup> , αλλά σημαίνει επίσης να υπάρχουμε μπροστά του ή έξω από αυτόν, χωρίς να αισθανόμαστε χαμένοι, απομονωμένοι ή ένοχοι- Τα ανθρώπινα όντα χρειάζονται αγάπη, αλλά χρειάζονται επίσης τρεις μορφές αναγνώρισης: κοινωνική, σχεσιακή αλλά και ναρκισσιστική. Το τελευταίο συχνά επικρίνεται, απορρίπτεται, είναι κοινωνικά ανεπιθύμητο, συγχέεται με τον εγωισμό ή την ιδιοτέλεια... αλλά πώς μπορώ να αγαπήσω τους άλλους αν μισώ τον εαυτό μου γι' αυτό που είμαι ή γι' αυτό που έχω γίνει;
- Αλλά το να εξατομικεύει κανείς τον εαυτό του σημαίνει επίσης να βρίσκει ένα ελάχιστο όριο συνέχειας, εκεί όπου θα ήθελε να εγκατασταθεί η ρήξη- στην πραγματικότητα, ο άνθρωπος απεχθάνεται την ασυνέχεια: όταν μια γέφυρα καταρρέει εδώ, ξαναδημιουργεί γέφυρες αλλού- η ταυτοποίηση είναι η νοητική διαδικασία που προσαρμόζεται καλύτερα σε καταστάσεις μετάβασης: συνίσταται στο να ξαναπλέκουμε επ' αόριστον την ιστορία της ζωής μας από το νόημα που δίνουμε στα γεγονότα που την διανθίζουν: ψευδαισθητική συνέχεια ίσως, αλλά ζωτική συνέχεια, αφού από αυτήν εξαρτάται το νόημα της ζωής, η πραγματικότητα της αγάπης που δόθηκε ή λήφθηκε, η εγκυρότητα της βοήθειας και της κοινωνικής υποστήριξης κ.λπ. ;
- Το να εξατομικεύει κανείς τον εαυτό του σημαίνει να βρίσκει ένα ελάχιστο επίπεδο ενότητας και συνοχής, εκεί όπου θα ήθελε να εγκατασταθεί ο κατακερματισμός του εαυτού του και η διασπορά συμπεριφορών και συναισθημάτων,
- Αυτό εξηγεί τους προσωπικούς μας τρόπους διαχείρισης του άγχους, την εξεύρεση λύσεων στα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε σήμερα ή θα αντιμετωπίσουμε αύριο. Με αυτόν τον τρόπο, ενισχύουμε την αίσθηση της ικανότητας αντιμετώπισης, αξιοποιούμε στο έπακρο τις δυνατότητές

<sup>39</sup> Ο St Exupéry είπε επίσης: "Αν διαφέρω από εσάς, κάθε άλλο παρά σας βλέπω, σας αυξάνω" (1943, Γράμμα σε έναν όμηρο, Παρίσι, Gallimard).

<sup>40</sup> Todorov, T.(1984) *Une critique dialogique*, Le Débat

μας και είμαστε περήφανοι που βλέπουμε ότι μπορούμε να συνεχίσουμε να το κάνουμε αυτό, σε μια εποχή που νιώθουμε αποξενωμένοι, κολλημένοι, χωρίς να φαίνεται λύση στον ορίζοντα,

- είναι η *κοινωνικοποίηση*, η *ενσωμάτωση* σε νέες σχέσεις, σε συνεταιριστική συνεργασία, σε βοήθεια ή σε αιτήματα για βοήθεια,
- είναι να είμαστε *ανοιχτοί στο καινούργιο* που μπορεί να εναρμονιστεί με αυτό που ήδη είμαστε, να *δημιουργούμε* για να αναδημιουργούμε τους εαυτούς μας,
- είναι λοιπόν να αναπτύσσουμε *σχέδια προς την* κατεύθυνση της αυτοπραγμάτωσης, χωρίς να πέφτουμε στον ηρωισμό και λαμβάνοντας υπόψη την ευημερία και τη χαρά των αγαπημένων μας προσώπων, αλλά χωρίς να καταπνίγουμε τη δική μας ικανοποίηση, τις στιγμές ευημερίας και χαράς, την απτή πραγματικότητα της ευτυχίας στη ζωή, ανεξάρτητα από τις απώλειές μας, πέρα από τα οικονομικά μας κέρδη.

Αυτές οι διάφορες παρατηρήσεις μπορεί να φαίνονται "κανονιστικές" και ηθικολογικές. Αυτό είναι αλήθεια, αλλά μόλις προκύψουν κρίσιμες καταστάσεις, μπαίνουν στο παιχνίδι εξωτερικοί κανόνες, αλλά και η αυτο-κανονική δυναμική<sup>41</sup>, σε σχέση με ένα σύνολο πεποιθήσεων, πεποιθήσεων και συστημάτων αξιών που χρησιμεύουν ως αναφορές. Το σύνολο αυτό είναι προφανώς κοινωνικά και πολιτισμικά τοποθετημένο.

==--==--==

---

<sup>41</sup> Η αυτονομία δεν είναι τίποτε άλλο από την ικανότητα του ατόμου να βρίσκει νομιμότητα στον εαυτό του με βάση τους κανόνες που δίνει στον εαυτό του.